

FARKLI DİL TUTUMLARI VE FARKLI KELİME, TERİM SEÇİMLERİ

Hamza Zülfikar

- Türkiye Türkçesinin herhangi bir konusu üzerinde çalışırken veya Türkçenin bir özelliği araştırılırken başvurulan eserlerde, dergilerde, gazetelerde farklı dil tutumlarıyla karşılaşırız. Çeviri eserlerde bu daha açık görülmektedir. Biri *değişen koşullar, tüzel kişilik* biri de *değişen şartlar, hükmi şahsiyet* sözlerini seçiyor. *Hatırlamak, emniyet tedbirleri, varlığı inkâr edilemez* sözlerini kullanan kişi dışında bir de *anımsamak, güvenlik önlemleri, varlığı yadsınamaz* sözlerini kullananlar var. Bu tür örnekler bilim adamları, yazarlar arasında sık geçiyor. Dilde *farazi / hipotetik / varsayımsal* gibi üçü de aynı anlamda kelimeler dolaşır. İsteyen bunlardan birini kullanıyor. Günümüzde de biri *alakadar* ötekisi *ilgili*, biri *kuvvetler ayrılığı* ötekisi *güçler ayrılığı*, biri *siyasi* ötekisi *siyasal* sözünü kendince uygun buluyor. Biri dilin istikrar kazanmasında ötekisi sürekli gelişme / değişme peşindedir. Bir zamanlar bu dilin doğasında var diyerek bunu “sürekli devrim” ile ifade ederlerdi.

Ayrı ve bitişik biçimde *Ön Söz, Önsöz* yazanlar, bunun yerine *Öndeyi, Söz Başı* terimlerini seçenler var.

“Kadar” anlamında Türkçe *dek* kelimesinin dile yerleşmesi, tarihî metinlerden günümüz Türkçesine aktarılması isabetli olmuştur. Ancak eskisi gibi sık kullanılmıyor. Bunun bir de *değın* biçimi türetilmişti. Burada *-in* eki *yazın kışın* kelimelerinde olduğu gibi zarf ekidir. *Değın* ise büsbütün unutuldu.

Beni düşündüren durum ise dildeki aynı anlama gelen kelimelerin ikili kullanımının, bu kişisel tutumun ne zaman giderileceği veya giderilmesi için neler yapılacağıdır. *Şüphe / kuşku* hangisin-

de birleşilecek veya bu ikili kullanım devam edip gidecek mi? Türkçe sevgisiyle metinlerde *itki*, *düşün*, *uymazlık*, *kesinlemek* gibi kelimeler geçiyor. Okurken bunların hangi anlamlarda kullanıldığını anlamaya çalışıyorum.

Denebilir ki *Türkçe Sözlük*, bu ikiliği, anlamsızlığı giderecek bir yapıdadır; ona bir göz atmak yeterlidir. Örnek olarak bu kaynakta *taviz*, *taviz vermek* maddeleri alınmış ve önünde *ödün* ve *ödün vermek* yazılmıştır. Demek istenen, bu iki söz yerine *ödün* ve *ödün vermek* kullanılmalı. Buradaki yönlendirmeye uyulursa Türkçe karşılıklar yaygınlaşabilir, birliğe gidilebilir fikri doğuyor. “*Türkçe Sözlük*’ün bu yönlendirmesinden kaç kişi haberdirdir?” diye bir soru sorulabilir. Ayrıca bu yönlendirmede ne ölçüde isabet vardır? İkili bu tür kullanımlara *Türkçe Sözlük* yeterince cevap verir mi? Kişiler *Türkçe Sözlük*’teki bu durumdan haberdar olsalar bile kaç kişi bu yönlendirmeye uyar? Unutmamak gerekir ki kullanımda olan ama sözlüklere girmemiş kelimeler de var.

Öte yandan kullanımda olan yalnızca *Türkçe Sözlük* değil. Başka sözlükler de bulunmaktadır. Örnek olarak *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*; Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*’ündeki ilkelere, tutuma uymaz.

Dilin söz varlığındaki birliği sağlamak için kanun dili, anayasa dili etkili olabilir fikri iki defa denenmişti. Biri 1960 yılında Ömer Asım Aksoy tarafından yayımlanan *Anayasa Sözlüğü* idi: Dilde birliği amaç edinmek, Türkçe kelimelere yönelmek üzere hazırlanmıştı. Ötekisi, 1980 askerî müdahalesi sonrası hazırlanan anayasanın söz varlığının Başbakanlıkça örnek alınmasının isteği üzerine ortaya konmuştu. Türk Dil Kurumunda bu görev, Hasan Eren’e verildi; hocam beni de göreve çağırdı ve *Anayasa Sözlüğü* hazırlanıp yayımlandı. Resmî yazışmalarda, yayın organlarında kısmen bu sözlüğe uyulduysa da sözlükteki kısıtlı kelime sayısı derde deva olmadı; isteyen gene kendi söz varlığıyla konuşup yazdı.

Böyle bir yola giderken türetilmiş Türkçe kelimeleri devlet eliyle yok etmek amaç değildi. Öncelikle yapıcı kurallı, anlamlı ve yaygınlaşmış Türkçe kelimelerin kullanımını sağlamaktı. Dilde var olup da yaygın kullanılan, kökü Osmanlı Türkçesine dayanan kelimeler için bir zorlamaya gidilmemesiydi. İkili kullanımlar ise gündemde değildi.

İkili kullanımların bir bölümü, kökü *sebepe*, *neden* örneğinde olduğu gibi Osmanlı Türkçesine dayanan kelime ile ona bulunmuş kökü Türkçe sözle ilgiliydi. Ancak *neden* sözünün, daha çok bir terim olarak türetildiği dikkatlerden kaçmıştı. Nerede *sebepe* geçerse onun yerine *neden* kullanıldı. *Neden*, Arapça kökenli felsefe terimi *illet* karşılığıydı. *Nedensel* ve *nedensellik* de bir felsefe terimi olarak *illî*, *illiyet* için ileri sürülmüştü. *Nedensel*, *neden-*

siz daha sonra dil bilimi terimi olarak kullanıldı. Anlaşmazlık tabana, halka inmiş; *sebeP, sebepli sebepsiz, sebeP olmak, hafifletici sebeP, varlık sebebi* gibi dilde var olan kelimeler canlı olduğu hâlde bunların yerine *neden* kelimesini zorla yerleştirmektedir. İtiraz, *-den* durum ekinin yapım eki gibi kullanılmasınaydı. *-den* durum eki üzerine *nedeni* biçiminde iyelik ekinin getirilmesi idi. Aslında bu kullanım *Neden böyle yaptın?* sorusuna *nedenini sorma* kullanımından doğdu.

Osmanlı Türkçesinden haberli olan bizim nesil; *soyut, soyutlamak* kelimeleriyle karşılaştığında *soyut*'un “mücerret”, *soyutlamak* fiilinin “tecrit etmek” karşılığı olduğunu bilir ve yerinde kullanırdı. Bugün Osmanlıca karşılıkları bilen nesil artık pek kalmadı. Türkçe kelimelerin yapısı gereği gibi bilinmediği gibi söz konusu bir kelimenin Osmanlı Türkçesindeki karşılığının da ne olduğu bilinmez oldu.

Günümüz Türkçesinden řu cümleye bakalım.

“Düşün, bilim ve uygulam alanında baş döndürücü gelişmeler olurken sözlüklerin olduğu gibi kalması beklenemez.”

Bu cümlede *düşün* ve *uygulayım* açıklanmayı gerektiren kelimelerdir. Eski-den bunları *düşün* (fikir), *uygulayım* (tatbik) biçiminde düşünür; cümlede hangi anlamda kullandığını kestirebilirdik. Bir de řu cümleye bakalım.

“Hayatta kazandığımız bilgileri, çalışırken edindiğimiz deneyimleri dil aracılığıyla özümlemiz.”

Bu cümlede *özümlemek* fiili tartışma konusu olmuştu. Kökü *öz-üm* birinci teklik iyelik ekiyle yapılmış, *-le* ile fiil türetilmişti. *-im* iyelik ekiyle kelime yapılmaz denmişti. *-im* eki addan fiil yapan bir ek sayılsa bile, bu ek addan ad yapmaz itirazlarıyla karşılaşılmıştı. Bu durumda denebilir ki bu türetmelerin *ortam* (vasat), *toplum* (cemiyet) gibi daha önce yapılmış yapıca kuralsız karşılıkları vardı. Bu iki kelime üzerinde çok yazıldı ve söylendi, sonuç vermedi.

Ben kişi zamirine *-imse-* eki getirilerek *benimsemek* fiili yapıldıktan sonra benzetme yoluyla aynı kökten *özümsemek, özümlemek* de türetildi. İtirazlar bu tür yapılar üzerinde yoğunlaşmıştı. Zamirler; sayılı kelimelerdir, adların yerini tutar. Türetme yaparken zamirlere başvurulmaması ileri sürülen gerekçelerdendi. Bunun gibi itirazlar, düzeltme istekleri sonuç vermedi. Yapısı kurallı olmasa bile dilde belli bir sıklığa ulaşmış kelimeler dilin malı oldu. Dolayısıyla diğerleri gibi *özümlemek, özümsemek* de artık dile kazandırılmış olup bunun yerine başka bir kelime koymak zorlaştı. şimdi bize düşen görev, bunları dışlamadan örnek cümlelerle anlamlarına açık-

lık getirip anlaşılır tanımlarla genç nesillere öğretmemizdir. Öte yandan varsa gücümüz, yetkimiz bundan sonra yapılacak kelime ve terimleri kurallı olarak türetmek; özellikle Batı dillerinden gelen kelime ve terimlere kurallı karşılıklar bulmak; Türk Dil Kurumunca bu yolda türetilmiş olanları yaygınlaştırmaktır.

Konu çok yönlüdür. *Uygulayım, tatbik* gibi yabancı karşılığı olan türetmeler yanında Doğu ve Batı dillerinden hangi kelimenin karşılığı olduğu bilinmeden önerilmiş ve metinlerde geçen kelimeler de var. *gerçekleşim, gücül* bunlardan birkaçıdır. Herhâlde bir karşılık düşünülmeden türetilmiştir. *Gerçekleşim, gücül* kelimeleri *Türkçe Sözlük*'te yoktur (10. baskı). *Gücül* şu cümlede geçiyor:

Dil, Saussure'ün tanımına uygun olarak aynı topluluktan olan bireylerin benliğinde yer etmiş bir gömü, her beyinde gerektiğince bir gücül dizgedir.

Gerçekleşim'in geçtiği cümle ise şudur:

... bireyin bilgisinin, deneyiminin düşünsel ve duygusal evreninin damgasını taşır söz, yeri doldurulmaz bir gerçekleşim, özgün bir seçme edim olarak tanımlanır.

Anlamakta zorluk çektiğimiz devrik ifadeler yanında cümlelerde anlamı bilinmeyen kelimeler de var. Eskiden bir uygulama vardı; okuyucunun anlamakta güçlük çekebileceği kelimeler cümlelerde geçtikçe ayraç içinde onun Batı, Doğu dillerindeki karşılığı verilirdi.

Kurmaca kelimesi de bunlardan biridir. Kökü ve eki canlı olduğu için cümlede geçmese bile bunun “tasarlanıp üretilmiş (bir yapı, biçim) bir sıfat” olduğu anlaşılıyor.

Anlamakta zorlandığımız bu tür kelime ve terimler genç nesillere bir şey ifade etmediği için iş; eğitim öğretime, okullara kalıyor. Türk Dil Kurumunun denetiminden geçip terim sözlüklerine alındıktan sonra bu tür Türkçe kelime ve terimleri okullarda özel ders olarak okutulmalıyız.

Bir yazar, “Osmanlıca, Türkçenin değişik bir biçimi değildir. Türkçenin ayrı bir dil olduğunu kesinlemek gerekir.” diye yazmış. İleri sürülen düşünce tartışılabilir. Ancak kullandığı *kesinlemek* fiilini bireysel bir kullanım sayıp göz ardı edemeyiz. *kesinleşmek, kesinleştirmek, kesinleştirilmek* gibi çatı ekleri almış biçimler sözlüklere girmiştir. Sözlükte olmayan *kesinlemek* biçiminin varlığı farz edilse bile sözlüklerde buna “bir şeyi katıyetle kesbetmek” karşılığı olarak yer verilmesinde bir sakınca yoktur. Üstelik bunu kazanç saymalıyız.

Burada kullandığımız “Türkiye Türkçesi” terimiyle Dil Devrimi’nin başladığı yıllardan 2000’li yıllara kadar uzanan süredeki dili kastettiğimizi not olarak hatırlatalım. Farklı dil tutumu, farklı kelime ve terim seçme bu süreçte sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Dil Devrimi’nden sonra yaklaşık seksen yıllık bu sürede yazılan kitap ve makaleler gözden geçirildiğinde birçoğunda gelişen, değişen dil dikkat çekiyor. *zaviye - aç / rasat - gözlem / cenup - güney / vasıf - nitelik* gibi birçok kelimedede tutum birliği var. İnsanların farklı dil tutumu bu örneklerde aşılmıştır.

tüze - hukuk / özveri - fedakârlık / koşul - şart gibi kelimelerdeki kullanım yazarların, bilim ve sanat adamlarının kendi tutumlarına kalmış, tutum birliği bu tür kelimelerde sağlanmamıştır.

Kaynaklardan yararlanırken, ilgili yazı ve makaleleri, kitapları okurken rastladığım bu farklı tutumlarla ilgili kelimeleri not etmişim. Örnek olarak Hasan Eren hocam, *eser* karşılığı *yapıt* kelimesini tercih etmezdi. Muharrem Ergin, yapıca bozuk olan pek çok kelimeyi eleştirmişti; Peyami Safa ise neredeyse önerilmiş birçok Türkçe kelimeyi *Osmanlıca Türkçe Uydurmaca* adlı eserinde yanlış bulmuştur.

Farklı dil tutumu bugün de durulmuş değildir. Canlı olarak günümüz yazışmalarında, bilimsel eserlerde, gazete ve dergilerde bunların pek çok örneğini bulabiliyoruz. Bunda kişinin, ödün vermez sabit fikirli oluşu etkili olmaktadır. İkili kullanımı şu başlıklar altında toplayalım:

Kullanımında tutum birliği sağlanmış kelimeler

şark - doğu / tesanüt - dayanışma / salahiyet - yetki / talep - istek / fert, ferdi - birey, bireysel / şahıs, şahsi - kişi, kişisel / aza - üye / tecrit - yalıtım / tenakuz - çelişki / vasat - orta vb.

Doğu kökenli kelimelere bulunmuş bu Türkçe karşılıklar toplumca benimsendi, eski karşılıkları giderek kullanılmaz oldu. Yaptığımız bu genel sınıflandırmanın içinde ele alınacak değişik konular var. Tutum farklılığına verdiğimiz *salahiyet - yetki* örneğinin kullanımlarına baktığımızda *salahiyetli makam - yetkili makam* oldu. Bunun gibi *salahiyetsiz makam - yetkisiz makam / salahiyetli merci - yetkili merci / salahiyetsiz merci - yetkisiz merci / salahiyet evrakı - yetki belgesi*. Bunlara bir de *yetkili servis* ekleyelim. *Salahiyatdar* biçimi ise daha gerilerde kaldı. Bu demektir ki gelecek *yetki*’dedir.

Kullanımında tutum birliği sağlanmamış kelimeler

kanun - yasa / şart - koşul / fikir - düşün / sebep - neden / tekamül - evrim / kanuni hak - yasal hak / hâkim - egemen / misal - örnek / millî - ulusal / hayat

- yaşam / bazı - kimi / tasnif etme - sınıflandırma / dinî - dinsel / delil - kanıt / medeniyet - uygarlık vb.

Bu sınıflandırma Batı kökenli kelime ve terimler için de yapılabilir. Buradaki manzara ise hiç iç açıcı değildir. *Dizge* yerine *sistem*'in daha sık kullanıldığı görülmektedir. *Potansiyel güç* terimi, *gizil güç* ile karşılanmıştır. *gizil güç*, okul kitaplarında kaldı.

Sayıli örnekler üzerinden açıklamaya çalıştığım farklı dil tutumu, farklı kelime ve terim tercihleri belki bir yüz yıl içinde durulur ve umarız Türkçe karşılıklar dile hâkim olur, Batı kökenli kelime ve terimler azalır.

Konunun gündemde tutulması gerekir. Yeni örnekler, öneriler söz konusu olduğunda yapı ve anlam bakımından bunların denetlenmesi gerekir. Öneriler arasında *mukatele - öldürüşme* gözden kaçmış bir örnektir. *Türkçe Sözlük*'te *öldürüşme* bulunmamaktadır. *Türkçe Sözlük*'e alınmalıdır.

Aslında Türkçe kelime türetme, dili anlatım bakımından zenginleştirme başlıca görevimiz olmalıdır. İfade yeteneğini geliştirmek için mevcut söz varlığı içinde de yapılacak başka işler var. Bir örnek verelim.

Türkçe Sözlük için *-ırlık / -mazlık* ekleriyle yapılmış kelimelerin bir dökümünü yapıp türetilmiş veya türetilmesi gereken biçimler ortaya çıkarılabilir. *bilmezlik (bilmezlikten gelmek)* dilde var olduğuna göre *bilirlik* de olmalıdır. Bunun gibi *çatışmazlık, duymazlık, görmezlik* dilde var olduğuna göre *çatışırılık, duyarlık, görürlük* de sözlüklere katılmalıdır.

Türkçe kelime ve terim seçmedeki duyarlığımızı canlı tutarken yapıcı kurallı, anlamca açık ilkesini önde tutmalıyız. En önemlisi, Türkçesi varken Batı kökenli olanlarına olan itibarı azaltmaktır.